

Asif HACILI

f.e.d., prof.

Azərbaycan Universiteti

Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu, Ceyhun Hacıbəyli, 71

E-mail: asif.hajiyev@au.edu.az

ORCID ID: 0009-0005-9462-511X

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.68>

AHISKA TÜRKLƏRİNİN SÜRGÜN FOLKLORUNUN YARADICILIQ SİNKRETİZMİ VƏ JANR TİPOLOGİYASI

Açar sözlər: Ahıska türkləri, folklor, ədəbiyyat, deportasiya, epos, nəsr, janr, üslub, sinkretizm.

SUMMARY

CREATIVE SYNCRETISM AND GENRE TYPOLOGY OF THE DEPORTATION FOLKLORE OF THE AHISKA TURKS

The article examines the functional, semantic, and structural characteristics of the deportation folklore of the Ahıska Turks. Historically settled in the southwestern Caucasus region, the Ahıska Turks were deported to Central Asia and Kazakhstan in 1944. Speaking a Turkish dialect enriched with local elements of Eastern Anatolia, the Ahıska Turks are now dispersed across more than ten countries and receive education in eight different languages. In the absence of a fertile ethnocultural environment, folklore became the main means of preserving national identity, while simultaneously undergoing deep transformations in this new context. The study shows that the key changes in the folklore of the Ahıska Turks are primarily reflected in the heuristic nature of its bearers and narrators. Today, alongside traditional storytellers, the creators of deportation folklore are educated individuals—often with literary backgrounds—most of whom were born during the deportation period and live within modern information societies. As a result, folklore increasingly exists in written form. The article analyzes the content, genre, and stylistic features of Ahıska Turk folklore, identifying and classifying the characteristics of folklore-literature syncretism. It highlights the aestheticization of texts and the decline of their traditional informative function, the replacement of magical thinking with creative imagination and literary fantasy, and the strengthening of individuality and personal expression.

Keywords: Ahıska Turks, folklore, literature, deportation, epic, prose, genre, style, syncretism.

РЕЗЮМЕ

СИНКРЕТИЗМ ТВОРЧЕСТВА И ЖАНРОВАЯ ТИПОЛОГИЯ ДЕПОРТАЦИОННОГО ФОЛЬКЛОРА АХЫСКИНСКИХ ТУРКОВ

В статье рассматриваются функциональные, семантические и структурные особенности депортационного фольклора ахыскинских турок. Исторически проживавшие в юго-западном Кавказском регионе ахыскинские турки в 1944 году были депортированы в Среднюю Азию и Казахстан. Говорящие на восточно-анатолийском диалекте тюркского языка, обогащённом местными элементами, ахыскинские турки сегодня расселены более чем в десяти странах мира и обучаются на восьми языках. В условиях отсутствия благоприятной этнокультурной среды основным фактором сохранения национальной идентичности стал фольклор, который в новых исторических реалиях подвергся глубокому изменению. Показано, что трансформации депортационного фольклора ахыскинских турок прежде всего проявляются в эвристических особенностях его носителей и рассказчиков. Сегодня наряду с традиционными носителями фольклора творцами этих текстов становятся образованные, нередко литературно подготовленные авторы, родившиеся в период депортации и живущие в современном информационном обществе. Фольклор всё чаще существует в письменной форме. В статье анализируются содержание, жанровые и стилистические особенности фольклора ахыскинских турок, выявляются и классифицируются особенности фольклорно-литературного синкретизма. Отмечается эстетизация текстов и вытеснение их информативной функции, замена магического мировоззрения творческой фантазией и литературным воображением, усиление личностного начала и индивидуальности.

Ключевые слова: ахыскинские турки, фольклор, литература, депортация, эпос, проза, жанр, стиль, синкретизм.

GİRİŞ. Ahıska türklərinin – tarixən cənubi-qərbi Qafqaz regionunda məskunlaşmış, 1944-cü ildə Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmiş, türk dilinin yerli elementlərlə zənginləşmiş şərqi Anadolu dialektində danışan, hazırda dünyanın ondan çox ölkəsinə yayılmış və səkkiz dildə təhsil alan türk etnoqrafik qrupunun sürgün folkloru xüsusi maraq kəsb edir. Deportasiya şəraitində, son illərə qədər yazılı ədəbiyyatın inkişafına şəraiti olmayan və öz yaradıcılıq dühasını şifahi-poetik şəkildə həyata keçirən bu xalqın folklor yaradıcılığı 1944-cü ildən sonra bir sıra formal, semantik və funksional dəyişikliklərə uğramış, xalq yaradıcılığında folklor və ədəbiyyat poetikasının, şifahi və yazılı yaradıcılıq prinsiplərinin, ənənəvi və ədəbi janr xüsusiyyətlərinin sinkretizmi, mətnlərin, xüsusən şifahi nəsrin funksional rolunun genişlənməsi baş vermişdir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə folklor daşıyıcılarının və sözləyicilərinin evristik səciyyəsinə aşkarlanmışdır. Ahıska türklərinin sürgün folkloru ənənəvi sözləyicilərlə yanaşı, savadlı, çox vaxt ədəbi təhsilli, müasir informativ cəmiyyətdə yaşayan, əksəriyyəti sürgün dövründə doğulmuş “sözləyici – müəlliflər” tərəfindən yaradılır və ona görə də ədəbiyyat və folklor arasında ortaqlıq təşkil edir, bu mətnlərdə kollektivlik və ənənəviliklə yanaşı, fərdilik, şəxsi mövqe, subyektiv münasibət meydana çıxır.

Bunun nəticəsində Ahıska türklərinin sürgün folklorunda mətnlərin estetikləşməsi və ənənəvi informativ funksiyanın sıxışdırılması müşahidə olunur, magik təfəkkür yerini fərdi yaradıcı fantaziya və ədəbi təxəyyülə verir, şəxsi başlanğıc güclənir. Burada iki istiqamət müşahidə olunur: birincisi, epik yaddaşın müasir daşıyıcılarının repertuarındakı ənənəvi mətnlərin məzmununun yeni reallığa uyğun transformasiyası, yəni köhnə mövzu və süjetlərin sürgün reallığına uyğun şəkildə yeni təfsiri; ikincisi, müasir sözləyicilərin yeni dövrə aid mövzunu yaradıcı şəkildə folklor və ədəbiyyat paradigmasında qavraması, şifahi əsərlərdə müasir ictimai-tarixi proseslərin əks etdirilməsi. Bu proseslər, qeyd olunduğu kimi, müasir folklor yaradıcıları və daşıyıcılarının dünyagörüşü və qavrayışında olan əsaslı dəyişikliklərlə bağlıdır. Klassik folklor mətnləri kollektiv və anonim şəkildə yaradılır, şifahi ifadə canlanır və kollektiv yaddaşda qorunur. Müasir şifahi-poetik mətnlərin yaradıcıları isə, ənənəvi mətnləri öz məqsədinə uyğun tərzdə təkrar işləyən, onlara yazılı ədəbiyyatdan və real mühitdən gələn yeni materiallar əlavə edən, təsvir olunan hadisə və faktlara öz şəxsi baxışını, hiss və münasibətini bildirən fərdi şəxslər, konkret sözləyici-təhkiyəçilərdir. Ona görə də müasir folklor mühitində şifahi mətn sözləyicisinin şəxsi xarakteri, psixoloji səciyyəsi, bilik və savad səviyyəsi xüsusi rol oynayır.

2. MƏQSƏD VƏ METOD

2.1. Tədqiqatın məqsədi. Bu araşdırmada sürgündə yaşayan və sürgündə yaşadıkları siyasi təzyiqlər nəticəsində yazılı ədəbiyyatlarını uzun illər yarada bilməyən Ahıska türklərinin sürgün folklorunun funksional, semantik və struktur xüsusiyyəti araşdırılmışdır.

2.2. Tədqiqat metodu. Araşdırmada folklorşünaslıqda istifadə olunan struktur-semantik araşdırması və şifahi mənbələrin müqayisəli-tipoloji təhlili üsullarından istifadə edilmişdir. Ahıska türklərinin 1944-cü ildə sürgün edilməsindən sonra yazılı

və şifahi şəkildə həyata keçirilən folklor yaradıcılığının və buna uyğun olaraq, mətnlərin struktur-poetik təhlili üsulu ilə Ahıska türk folklorunun funksional, semantik və struktur xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

3. Yeniliklər. Ahıska türklərinin müasir folklor mühitində şifahi ənənə daşıyıcılarının bir neçə tipini ayırmaq olar. Özünü yaradıcı şəxs hesab etməyən və duymayan söyləyiciləri konservativ folklor daşıyıcısı hesab etmək olar. Daha müasir söyləyicilər fərdi sənətkarlıq, subyektiv mövqe, realist müşahidəçilik qabiliyyəti, özünəməxsus bədii üslubu ilə seçilir. Onlar çox vaxt ənənəvi poetik qanunlar əsasında tamamilə orijinal əsərlər yaradır və ya məşhur folklor mətnlərinin improvizə edilmiş variantlarını ifa edirlər. Bu sinkretik yaradıcılıq mexanizmini ümumən Ahıska sürgün folklorunun, ilk növbədə şifahi nəsrin və eləcə də bütövlükdə müasir folklorun tipoloji xüsusiyyəti hesab etmək olar: “Xalq eposu nümunələrinin yaddaş əsasında bərpası – yaddaş vasitəsi ilə qeydə alınmış materialın “reproduksiyası” olmaqdan daha çox, onun yaradıcı şəkildə canlandırılması və “yenidən yaradılmasıdır”” (Азбелев, 1992: 250). Bu kimi əsərlərdə yaradıcı başlanğıc və ədəbi üslub aşkarlanır, süjet və personajlara fərdi yanaşma üstünlük təşkil edir. Belə sənətkarlar öz fəaliyyətinin yaradıcı səciyyəsinə aydın qavrayır və çox zaman söylədikləri şifahi hekayətləri şəxsi yaradıcılıq məhsulu hesab edir, onların bəziləri isə özlərini söyləyici-şahid adlandırır. Ona görə də bu cür bəzi söyləyiciləri folklorlaşmış hekayələr, povestlər və s. yaradan həvəskar ədib-yazarlar, improvizator hekayətçilər hesab etmək olar.

Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin mövcudluq formaları da tamamilə orijinaldır. Bu türk toplumunun bir çox müasir folklor mətnlərinin həm şifahi, həm də yazılı mövcudluq formaları var. İş orasındadır ki, bütün bu mətnlər, bir qayda olaraq, şifahi şəkildə yaranır, ancaq daha sonra bəziləri dinləyicilər və ya şərhçilər tərəfindən yazıya alınır. Deyək ki, Cabir Xalidov, İlim Şahzadəyev, Həcər Dədəyevanın 1980-ci illərdə müəyyən qədər tərtib olunmuş ədəbi və folklor mətnlərinə, eləcə də müxtəlif insanlarda tanınmış şəxslərin (Əhməd Odabaşov, Mövlud Bayraktarov, Lətifşah Barataşvili, Məhəmməd Mamaxov, Nurəddin Sasıyev, Allahverdi Piriyev) xatirə, məktub, çıxışlarına rast gəlmək olurdu. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, müxtəlif informatorlardan topladığım və dərc etdirdiyim tarixi vətəndəki kəndlər haqqında xatirələr hazırda mütəxəssis və oxucuları tarixi, etnoqrafik, mədəni mənbə kimi cəlb edir (Hacılı, 2011-a; Hacılı, 2011-b).

Son illərdə isə müəyyən ziyalılar tərəfindən bu kimi materiallar və el şairlərinin əsərləri sistemləşdirilib kitab kimi dərc edilir. Bu baxımdan vətənpərvər ziyalı Mirzə Misliyevin təşəbbüsü və tərtibatı ilə 2000-ci illərdə dərc olunmuş bir çox kitabları xüsusi qeyd edə bilərik.

Burada əsas stimul və amil odur ki, ahıskalılar folklor mətnlərini və həm də yazılı ədəbiyyatı vətən haqqında canlı xatirə, milli yaddaş, etnik dəyər hesab edirlər. Bu yazılar bəzən sisteməlik olub həm folklor, həm ədəbi, həm tarixi və həm də didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Yazılar adətən məktub, gündəlik, xatirə şəklində olur. Mövcud şifahi mətnlərin yazıya alınmasından başqa, ənənəvi xalq yaradıcılığından fərqli olaraq, bu mətnlərin bəziləri şifahi deyil, konkret şəxslər tərəfindən yazılı şəkildə yaradılır. Deyək ki, Aşıq Molla Məhəmməd Səfili haqqında nəvəsi İlim Səfilinin (Şahzadəyev) xatirələri, Osman Sərvər Atabəy haqqında xatirələr evristik baxımdan tarix-ədəbiyyat-folklor yaradıcılığının sintezi olaraq qələmə alınıb. Əlbət-

tə, Ahıska türklərinin müasir folklor mətnlərinin böyük əksəriyyəti şifahi şəkildə yaranır və xalqın yaddaşında yaşayır. Ancaq hal-hazırda folklorun qismən ədəbiləşməsi baş verir, yaradıcılıq prosesi və mətnlərin poetikası və janr tipologiyası dəyişir.

Beləliklə, Ahıska türklərinin müasir folkloru orijinal estetik fenomen – *fərdi yazılı ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığı arasında sinkretik yaradıcılıq hadisəsi* kimi ortaya çıxır. Bunu şərti olaraq *yazılı folklor və ya şifahi ədəbiyyat* adlandırmaq olar. Ahıska türklərinin müasir folklorunun bütün janrları üçün ümumi olan bu hadisə şifahi nəsr əsərlərində özünü daha aydın büruzə verir. Şifahi nəsr əsərlərinin çox zaman tarixi faktlara, fərdi xatirələrə, ədəbi mənbələrə əsaslanan müasir materialla tamamlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, xarici atributkanın ecazkarlığına və fantastikliyinə baxmayaraq, Ahıska türklərinin müasir əfsanələri və rəvayətləri real tarixi faktlarla yanaşı, müasir ədəbi motivləri də əks etdirir. Bu, yalnız subyektiv faktlarla deyil, həmçinin repressiyaya uğramış bu xalqın həyatında folklorun funksiyalarının xeyli geniş və çoxtərəfli olması ilə izah edilir. Milli ictimai-mədəni həyatın demək olar ki, bütün sistemli rəsmi atributlarının yoxluğu şəraitində (tarixi vətənin və ictimai institutların, milli maarifləndirmə və təhsil sisteminin və s.) folklor – milli birliyin və mədəni özünəməxsusluğun qorunmasında mühüm amil, estetik idealların ifadəsində və etik dəyərlərin ötürülməsində yeganə vasitə olmuşdur. Ona görə də bugünkü gündə Ahıska türklərinin folkloru yalnız ənənəvi informativ deyil, həmçinin etnik, estetik, vətənpərvərlik və başqa funksiyalar da yerinə yetirir. Bu xalqın müasir şifahi nəsrində folklor və ədəbiyyat arasında olan sərhəd, demək olar ki, silinir, bu da ümumilikdə müasir şifahi nəsr mətnlərinin poetikasının bütün səviyyələrində özünü göstərir. Şifahi mətnlərin obraz və süjetləri, üslub və dili folklor ənənələri ilə yanaşı, ədəbi-kitab mənbələrindən də qidalanır. Ahıska türklərinin çağdaş şifahi ənənəsinin bir çox yaradıcıları və daşıyıcıları ədəbi dili gözəl bilir, milli və xarici klassika ilə tanışdırlar, müasir ədəbiyyatı oxuyurlar, şəxsi kitabxanaları var. Bir neçə Ahıskalı yazar Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür, Azərbaycanda Ahıska Türkləri Yazarlar Birliyi yaradılıb (Hacılı, 2019). Onların repertuarında tez-tez ədəbi klassikadan və dini kitablardan nümunələrə rast gəlinir, məsələn: “Dünyanın yaranması” (Hacılı, 1992: 123-124), “Xızır və Musa” (Hacılı, 1992: 124-125) haqqında nağıl-əfsanələr. Klassik folklordan və ədəbiyyatdan, dini mənbələrdən qaynaqlanan bu kimi mətnlərin Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə, Azqurlu Məhəmməd Mamaxov, Abastumanlı Hacıgillərdən Katib Aslan oğlu Aslanov, Zanavlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlu kimi söyləyiciləri klassik təhkiyə prinsiplərinə əməl edirlər, lakin tarixi hadisələr haqqında danışanda hətta yaşlı nəslin nümayəndələri olan Azqurlu Məhəmməd Mamaxov, Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov, Zanavlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlu fərdi mövqe bildirir, şəxsi şərhlərini əlavə edirlər. Sürgün folklorunda yazılı ədəbiyyatla mövzu yaxınlığından əlavə, mətnlərin müasirləşdirilməsi və ədəbiləşdirilməsi həmçinin şifahi mətnlərin poetikasını da əhatə edir. İlk növbədə, müasir söyləyicilərdə şəxsi dünya qavrayışı və fərdi üslub formalaşmış. Söyləyicilərin həyat təcrübəsi, ədəbi mütaliəsi və savadı mətnlərin poetikasını müəyyənləşdirir, sürgün dövrünün folklor əsərlərinə fərdi mövqe aşılayır, orijinal süjet və motivlər törədir, mətnlərin quruluş və ifasını fərdiləşdirir. Ən əsası, bu fakt söyləyicilər və dinləyicilər tərəfindən aydın dərk edilir. Bir çox söyləyicilər hər dəfə mətni danışmış qurtarandan sonra qeyd edirlər ki, danışılan hadisələr, əslində, uydurmadır, onlar

uyğun sözləri və hadisələri özləri seçir, mətni genişləndirirlər, uşaqlıqda isə onlara başqa cür danışılar. Ancaq bütün bunlar, təbii ki, qeyri-ixtiyari sxematizmə və bununla da klassik şifahi ənənənin sönməsinə gətirib çıxarır. Onu da qeyd etməliyik ki, şəxsi başlanğıcın güclənməsi bütövlükdə xalq yaradıcılığının yoxa çıxması əlaməti deyil. Folklor ümumilikdə mövcudluğunun yeni mərhələsini yaşayır – şifahi mətnlərin yaranması, saxlanması və ötürülməsinin yeni üsulları formalaşır. Deyildiyi kimi, belə təkamül yollarından biri folklor yaradıcılarının müasir ədəbi ideya və formaları qavraması və bununla da xalqənənələrinin müasirləşməsidir. Ahıska türklərinin sürgün folklorunda şifahi yaradıcılığın ədəbiyyatla özünəməxsus sintezi baş verir. Bu hadisə orijinal mövzu, kompozisiya, üslub və janr xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Çağdaş Ahıska şifahi poetik ənənəsinin mövzu və janr dairəsi son dərəcə rəngarəngdir: burada əsatiri hekayələr də, epik-qəhrəmanlıq əsərləri də, müxtəlif nağıllar da, qissə, əfsanələr də, tarixi rəvayətlər də, məişət süjetləri də var. Şifahi nəsrin – Ahıska türklərinin etnik-tarixi yaddaşının əsas qoruyucusunun – mövzu və janr rəngarəngliyi, fikrimizcə, zəngin ictimai məlumatın aktiv mübadiləsinə imkan verən etnik mikromühiti qoruyub saxlaya bilmiş ahıskalıların sosial kompaktlığı ilə izah olunur: “böyük icmalar, kiçik icmalardan fərqli olaraq ictimaiyyətə çata bilən daha az məlumata malikdirlər, hələ bütün icmaların ibarət olduğu insanlardan danışırıq” (Винер, 1968: 200). Bu yeni cəhətlər mifoloji mətnlərdə daha aşkardır. Müasir şəraitdə mifoloji hekayələr, əlbəttə ki, köklü dəyişikliyə uğrayıb və öz əvvəlki sakral mənasını əsasən itirib. Ahıska türklərinin müasir folklorunda qədim əsatirlərin dəyişikliklərə uğraması iki yolla baş verir: birincisi, əsatiri motivlər müasir nağıllara, əfsanələrə və rəvayətlərə keçir, ikincisi, ümumiyyətlə əsatirin müasir ictimai-mədəni kontekstə uyğun yeni dərki müşahidə olunur. Başqa janrlardan fərqli olaraq, əfsanələrdə, nağıllarda və rəvayətlərdə mifik təsəvvürlər, xalq inancları daha dərin və bütöv verilir. Bunlara təbii hadisələrlə (su, külək, od və s.) bağlı kult təsəvvürləri, mifik personajları (Al arvadı, Xızır, Mataur, Nazar, xeyir və şər ruqlar, cinlər, pərilər və s.), sakral məkan və predmetləri (məzarlıqlar – eyilər, şəhidlər məzarlıqları, xarabalıqlar – pəglər, müqəddəs ağaclar, bulaqlar) aid etmək olar. Mifin yenidən dərki isə, irəlidə göstəriləcəyi kimi, əsasən ironiya və yumorla baş verir. Ahıska türklərinin sürgün folklorunda mifik təsəvvürlərlə sıx bağlı olan dini motivlər xüsusi yer tutur. Ahıskalılarda islam dini ilə bağlı təsəvvürlər mütləq üstünlük kəsb etsə də, islamaqədərki türk inancları da əhəmiyyətli yer tutur (Hacı, 2014). İslam və qədim türk motivləri – peyğəmbərlər və müqəddəslər (eyilər) haqqında hekayələr, Quran süjetlərinin yenidən işlənməsi, müqəddəs obyektlər (ağaclar, daşlar, tiklilər, bulaqlar və s.) və fəvqəltəbii qüvvələr haqqında əfsanələrdir. Maraqlıdır ki, bu hekayələr dəyişilib və funksional planda onlar çox vaxt idraki-tərbiyəvi deyil, vətənpərvərlik funksiyasını yerinə yetirir. Bu mövzular dinləyicilər üçün dini baxımdan daha çox, etnoqrafik, yəni uzaq vətənin müqəddəs, tarixi və görməli yerləri barədə hekayələr kimi maraqlıdır.

Son illərdə Ahıska türklərinin şifahi nəsrində tarixi və məişət mövzuları xüsusi aktualıq kəsb edib. Bu proses, şübhəsiz, repressiya faktı ilə bağlıdır – tarixi rəvayətlərin demək olar ki, hamısında vətən mövzusunə toxunulur, vətənə məhəbbət hissləri, doğma torpağa qayıdışa inam və ümid ifadə edirlər. Məişət hekayələri də həmçinin vətənpərvərlik və idraki xüsusiyyət daşıyır, milli birliyin və xalqın mədəni özünəməxsusluğunun qorunmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, müşahidələrin göstərdiyi

kimi, bu xalqın müasir şifahi nəsrində mifin, sehrlı nağılın, rəvayətin və əfsanənin fəal şəkildə məişətləşməsi baş verir ki, bu da mətnlərə müəyyən reallıq, əyanilik və konkretlik verir. Şübhəsiz ki, ənənəvi folklor janrlarının məişətləşməsi yazılı ədəbiyyatın xalq yaradıcılığına təsiri nəticəsində baş verir. Didaktik və əxlaqi mövzuların Ahıska folklorunda geniş yayılması da bu təsirlə izah olunur. Bu motivlər ilk növbədə uşaq folkloruna, lətifələrə, biblioqrafik janrlara və qissələrə xarakterikdir. Bir çox söyləyicilər bu janrlara xas xeyir, halallıq, düzlük, sevgi, qəhrəmanlıq motivlərinə tamamilə yeni, vətənpərvər səslənmə verərək fərdi şəkildə işləyirlər. Mətnin ideyasını dinləyiciyə aydın çatdırmağa çalışaraq söyləyicilər aforizmlərdən istifadə edir, mətnə atalar sözü, məsəllər daxil edirlər. Deyildiyi kimi, müasir ədəbi tənqiddə təsiri altında Ahıska türklərinin şifahi nəsrində əsaslı kompozisiya və üslub dəyişiklikləri baş verir. Ənənəvi kompozisiya prinsiplərindən fərqli olaraq türklərin müasir şifahi-poetik mətnlərində folklor üçün yeni elementlər, səbəb-nəticə əlaqələri və təsvir-tərənnüm vasitələri meydana çıxıb. Ahıska türklərinin şifahi poetik janrlarında, ənənəvi kompozisiya və üslub üsullarından əlavə, portret və mənzərənin psixoloji təsvirinə, təhkiyənin realist təfəssilatına, əlavə epizodlar və haşiyələr kimi ədəbi hadisələrə də rast gəlinir. Ancaq bu elementlər şifahi nəsrin ənənəvi janrlarında deyil (mifik hekayə, nağıl, əfsanə, əxlaqi hekayə), vətən, sürgün və s. haqqında müasir mətnlərdə üstünlük təşkil edir. Müasir şifahi mənsur mətnlərdə coğrafi mənzərə adətən süjet epizodlarının işlənməsi üçün məkan fonu, yerli kolorit yaradır. Belə hallarda tez-tez mətnin bədii aləmini konkretləşdirən təsviri detallardan istifadə edilir. Ahıska türklərinin müasir folklorunda vətənpərvərlik ideyaları, vətənə məhəbbət hissləri, doğma diyara həsrət ifadə edən coğrafi obrazların və simvolların müəyyən sistemi formalaşdırıb (Hacılı, 1992: 30-38, 91-96). Lakin bu elementlər epik mətnlərdən daha çox, lirik əsərlərdə yayılmışdır. Ənənəvi folklor poetikasının müasir bədii psixoloqla birləşməsi portret təsvirində də müşahidə olunur – tez-tez qəhrəmanın şəxsi daxili aləmini xarakterizə edən psixoloji ştrixlər verilir. Portret təsvirinin psixoloji cəhətdən əsaslanması, təhkiyənin əyaniliyi və konkretliyi mətni mürəkkəbləşdirir və şifahi hekayələrə folklor ənənəsi üçün qeyri-adi olan bədii dinamizm verir. Rza Bayraqdarovun hekayətində, məsələn, əsas bədii fikir – onun müharibədə döyüşən, sürgün xəbərini eşidib bir gecədə saçları ağarmış əmisi Mövlud Bayraqdarovun portretinin dinamik və leytmotivli təsviri vasitəsilə verilir (Hacılı, 1992: 26).

Təhkiyənin bütövlüyü və konkretliyi həmçinin giriş epizodları və haşiyələr, kompozisiya inversiyası kimi ədəbi vasitələrin köməyi ilə əldə edilir. Bu elementlərin istifadəsi müasir folklor yaradıcılarının şəxsi sənətkarlığının püxtələşməsinə dəlalət edir. Bir çox təhkiyəçilər mətni fərdi şəkildə işləyir, süjetləri dramatikləşdirir, dinamik dialoqlar daxil edir, dinləyicilərə ritorik suallarla müraciət edir və s. Folklor qanunlarından əsaslı surətdə fərqlənən belə dinamik nəqləmə tərzini şifahi poetik və ədəbi prinsipləri özündə birləşdirən yeni janr formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, təcrübəli söyləyici Məhəmməd Mamaxov xalqın tarixi vətəninə təsərrüfat-mədəni həyatı haqqında tarixi-məişət hekayətini, xalq həyatından konkret səhnələri canlandıran əlavə epizodlar və təsirli lirik ricətlər vasitəsilə tamamlayır (1988-ci ildə yazılıb, şəxsi arxivimdən). Belə əsaslı dəyişikliklər Ahıska türklərinin şifahi mənsur janrlarının süjet tərtibatında da baş verir. Müasir təhkiyəvi folklor əsərlərində hadisəvi fabula deyil, müəyyən motivləri ifadə edən qısa süjetlər, hadisəvi epi-

zodlar üstünlük təşkil edir. Bu cəhət həm ənənəvi, həm də müasir mətnlərə xasdır. Bu cəhət ənənəvi və müasir təhkiyəvi mətnlərdə – “Dünyanın yaranması”, “Xızır və Musa”, “Eyilərdən olan gəlin”, “Nənənin əbəluği”, “Axıl satan”, “Köti kaynana”, “Köti gəlin”, “Pağaç” kimi rəvayətlərdə (Hacılı, 1991: 123-129), ənənəvi və müasir lətifələrdə (Hacılı, 1991: 149-152), “Məhəmməd və Qızxatun”, “Qara səvdə”, “Türkmən qızı”, “Yavrum, səndən doyamadım” kimi dəstənlərdə (Hacılı, 1991: 177-181) səciyyəvi xüsusiyyət kimi aşkarlanır. Bu mətnlərin süjetinə ədəbi xüsusiyyətlər – şəxsi mövqeyə səmtləşmə, düynün və açılışın dəqiqliyi, materialın məişətləşməsi və sairə xasdır. Bu proses, bizə belə gəlir ki, bir neçə formada baş verir. Birincisi, orijinal süjet kanonik çərçivəyə salınır: “Köti gəlin” (Hacılı, 1992: 128); ikincisi, muasir, tarixi və məişət motivləri qədim süjetlərə qarışır: “Nazar kultu”, “Eyilərdən olan gəlin” (Hacılı, 1992: 98, 125); üçüncüsü, ənənəvi süjet situasiyaları yeni şəkildə motivləşir: köylər haqqında yumoristik rəvayətlər (Hacılı, 1992: 42-43). Qeyd olunduğu kimi, Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrində süjetin əsasını hadisə deyil, ideya, motiv təşkil edir. Ona görə də bəzən süjet hadisələrinin düynü mətnönü hissədə və ya girişdə verilir, hadisə zəif təkamül edir və zirvəyə hadisələrin inkişafı ilə deyil, əsas mövzunun kompozisiyada mənaca təbəddülatı, təkamülü ilə çatır. Konfliktin açılışı isə müasir mətnlərdə çox zaman qapadılmış və ya yaygın olur. Bizim yazıya aldığımız Ahıska türk şifahi nəsrində süjetin əsasını təşkil edən ənənəvi və müasir mənə və motivlərə rast gəlinir: dini-mifoloji əfsanələr (Hacılı, 1992: 95, 123, 124); nağıl fabulaları (Hacılı, 1992: 98, 125-127); məişət hekayələri (Hacılı, 1992: 99, 127-128, 180); aşiq dastanları (Hacılı, 1992: 167, 174-180); etnoqrafik-mərasimi hekayələr (Hacılı, 1992: 65-76, 79-83, 95, 106); macərə-lətifə mətnləri (Hacılı, 1992: 149-150); ayrı-ayrı şəxslər və hadisələr haqqındaironik-yumorlu hekayələr (Hacılı, 1992: 97, 151-152); tarixi rəvayətlər (Hacılı, 1992: 14, 26, 27, 42, 43) və s. Bu süjetlərin bəziləri ümumitipoloji süjet sxemlərinin yerli variantlarıdır (“Dünyanın yaranması haqqında”, “Xızır və Musa”, “Adamyeyici”, Nəsrəddinin sərgüzəştləri haqqında hekayələr və s.). Ancaq mətnlərin müəyyən hissəsini tarixi hadisələrin, mərasimlərin və adətlərin söyləci tərəfindən şəxsi şərh və təfsiri, dəqiqləşdirici qeydləri təşkil edir. Bu fərdi repertuar və mətn pragmatikası funksional planda da çoxtərəflidir: hər süjet bir neçə funksiyanı – informativ, didaktik, mənəvi, idraki, estetik və sairə vəzifələri yerinə yetirir. Çoxcəhətlik həmçinin əsərlərin obrazlı quruluşunda, personajların təsvir üsullarında da özünü büruzə verir. Qeyd etdiyimiz mətnlərin əsas personajları xarakterin ümumiliyi, daxili aləmin aşkarlığı kimi ənənəvi keyfiyyətlərə malikdirlər. Bununla yanaşı, personajlar sistemi və qəhrəmanların təsvir yolları ədəbi qaynaqlardan gələn yeni xüsusiyyətlər qazanmışlar. Bunlar haqqında söz açmazdan öncə, Ahıska türklərinin şifahi nəsrindəki personajların tipologiyasını gözdən keçirmək lazımdır. Ahıska folkloru nəinki tam öyrənilməmiş, hələ tam şəkildə toplanılmamışdır. Bu səbəbdən də bu sistemi geniş şəkildə qruplaşdırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də əsas personajların səciyyəsiylə kifayətlənəcəyik. Şübhəsiz, ən qədim qrupu dini-mifoloji obrazlar – Al arvadı, Nazar, Xızır, Musa, Mataur, xeyir və şər ruhlar, totemik personajlar təşkil edir. Bu personajlara, adəti üzrə, nağıl və qeyri-nağıl mətnlərində rast gəlinir. Onlar öz tipoloji paralellərini folklorun digər janrlarında da tapırlar. Buna görə də bu obrazların poetik təfsiri janr konteksti ilə təyin edilir və fantastik, tarixi və satirik xarakter daşıya bilir. Mifoloji hekayə və nağıllarda bu obrazların fan-

tastik xarakteri qabardılır (Al arvadı haqqında hekayə (Hacılı, 1992: 98); məişət nağıllarında onlar alleqorik və qrotesk-hiperbolik formada olur (Nazar haqqında ibrətli hekayə) (Hacılı, 1992: 99), ironik mətnlərdə sosial satira rolunu daşıyır (arzuların çin olması barədə əfsanə) (Hacılı, 1992: 97). Beləliklə, qarşımızda qədim xalq inanclarıyla əlaqədar olan, yalnız yeni ədəbi-poetik kontekstdə fərdi şəkildə işlədilən mifik-dini obrazlar durur. Digər qrupa nağıl qəhrəmanlarını aid etmək olar. Nağıl personajlarını mifik-dini nəsrədə olduğu kimi, fantastiklik və ümumiləşmə səciyyəyəndirir, onlar şəxsi xüsusiyyətlərdən, psixologizmdən məhrumdurlar, inkişaf prosesində deyil, statik təsvir olunurlar. Məhz buna görə də, söyləyicilər qəhrəmanın daxili aləmi və xarici görünüşü barədə çox az və qısa danışirlər. Ancaq müasir nağıllarda ədəbi qavrayışın təsiri ilə yeni xüsusiyyətlər yaranmışdır. Nağıl poetikasının ənənəvi sxematikliyinə baxmayaraq, müasir nağıllarda, xüsusən, məişət nağıllarında konkret detallar, əşyalar və tarixi faktlar, fərdi cizgi və prototiplərə rast gəlmək olur. Bütün bu gerçək detallar yalnız müasir məzmunlu mətnlərdə deyil, ənənəvi əsərlərdə, deyək ki, cinlər, adamyeyici, pəri, ağıllı qadın, müdrik şah haqqında süjetlərdə də izlənilir (Hacılı, 1992: 125-128).

Ahıska türklərinin qeyri-nağıl nəsrinin – əfsanə, məişət hekayələri, lətifə, dastanlar və s. inkişafında ədəbiyyatın rolu daha böyükdür. Bu janrların qəhrəmanları özündə real-tarixi və irrealfantastik xüsusiyyətlər daşıyan sinkretik personajlardır. Bu mətnlərdə əsasən müqəddəslərdən və zahidlərdən (Şaban Dədə, Əhməd Dədə, Naçar Xoca, Matos Xoca və s.) (Hacılı, 1992: 94-95), xalq qəhrəmanları və pəhləvanlardan (Ali Sultan, Balabəy, Cavad, Abbas, Nadim və b.) (Hacılı, 1992: 86), real tarixi şəxsiyyətlərdən (sultan Əhməd, Aşıq Şenlik, Osman Sərvər Atabəy, Mövlud Bayraqdarov, Ənvər Odabaşov və b.) (Hacılı, 1992: 14, 141, 174), sadə insanlardan (Hacılı, 1992: 27, 42, 43), epik dastan və lirik-epik dastanpersonajlarından (Kərəm, Məhəmməd, Qızxatun, türkmən gözəli və s.) (Hacılı, 1992: 167-168, 177-180), macəra-lətifə hekayələrinin qəhrəmanlarından (Hacılı, 1992: 149, 152) və digərlərindən bəhs olunur. Bu personajların təsviri üçün bəzən ədəbi fəndlər – nitqin şəxsiləşdirilməsi, hərəkətin psixoloji təsbiti, təsvirin detallaşdırılması və s. işlənir. Belə yeni elementlər Ahıska türklərinin şifahi nəsr janrlarının üslubunun yeniləşməsinə təkan verir. Ahıska türklərinin nəsr üslubu onunla maraqlıdır ki, bir çox əsərlərdə, xüsusən də son on ildə yaranmış mətnlərdə ədəbi kontekst folklor prinsiplərini üstələyir. Əlbəttə, qarşımızda şifahi nəsr durduğundan, şəxsi müəllif dünyagörüşünün heç bir parlaq ədəbi ifadəsini axtarmamalıyıq. Bu əsərlər qədim folklor mətnləri kimi xəlqi dünya qavrayışını ifadə edir və fərdi şəxsə deyil, kollektivə ünvanlanır. Ancaq bu mətnlərin ünvanlandığı müasir kollektiv klassik folklor yaradıcılığının adresatlarından fərqlənir.

Birincisi, bu kollektiv müasir, əsasən, təhsilli insanlardan ibarətdir, ikincisi, bu insanların özləri yaradıcı prosesdə iştirak edirlər – mətnləri yazıya alır, ədəbi şəkildə üzərində işləyir, düzəlişlər edir, onları genişləndirirlər. Buna görə də, Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin üslubunda bir tərəfdən epik ideallaşdırma, canlandırma, şişirtmə, təkrir və sair ənənəvi xüsusiyyətlər, digər tərəfdən isə – realist təhlil, təsvirin detallaşdırılması, romantik patetika, ironiya, lirik pafos və s. ədəbi elementlər seçilməlidir. Məsələn, nağıl və əfsanələrdə fantastika və möcüzəyə inam, materialın ənənəviliklə baxmayaraq, öz yerini yaradıcı xəyal və qroteskə vermişdir. Əgər ənənəvi nağılda fantastika xüsusilə seçilsə, son illərdə yaranan müasir nağıllarda re-

al insanlardan bəhs olunur, onların müəllifin qohumu, tanışı, sırası insan olduqları barədə dəqiqləşdirmələr verilir (Hacılı, 1992: 95, 96, 07, 98, 125). Ancaq bu real qəhrəmanların və hadisələrin təsviri o qədər qrotesk və hiperbolik forma qazanır ki, təsvir olunan obyektlər fantastik xəyala çevrilir. Buna görə də, belə mətnlərdə xəyal gerçəkliklə çulğası, fantastika adı məişətə, kəndli həyatının real gerçəkliyinə daxil edir (məsələn, mifoloji-fantastik süjet Qule və Adıgün kəndlərində lokallaşır, Al arvadı haqqında süjeti söyləyici öz gerçək nəsnəsinin başına gələn əhvalat kimi danışır və sairə) (Hacılı, 1992: 98, 125). Təhkiyənin konkretliyinə və dəqiqliyinə belə meyl, hekayətin məişətlə bağlanması, detalların təsviri etnoqrafik və tarixi mətnlərdə daha çoxdur. Müasir nağıl və əfsanələrin gerçəkliyi həm də mətn quruluşunun üsullarını əhatə edir. Söylənən mətnlərin süjeti real hadisə şəklində verildiyindən, onlarda ənənəvi kompozisiya elementləri olan müqəddimə, başlanğıc, sonluq, şablon üslubi formullara rast gəlinir. Nağıllar qısa giriş və ya ənənəvi formulla (“keçmişdə...”, “biri var idi, biri yox idi”) başlayır və ya söyləyici birbaşa süjet hadisələrinin nəqlinə keçir (Bax: Hacılı, 1992: 123-128). Bir çox mətnlərdə yüksək poetikliklə verilmiş realist fakt və detallara rast gəlinir. Məsələn, Sultan Əhməd və Mövlud Bayraktarovun duyğu və yaşantılarının Şişə nənə, Rza Bayraktarov tərəfindən təsviri yüksək poetikliklə və psixoloji dərinliklə seçilir (Hacılı, 1992: 14, 26, 27).

Realizm və psixologiya Ahıska türklərinin müasir tarixi haqda şifahi hekayələrdə: tarixi vətənin təbiətinin əhatəli şəkildə təsvirində, vətənin qaytarılması uğrunda mücadilə haqda hekayələrdə daha çox hiss olunur. Bu əsərlər üçün ədəbi dil xüsusiyyətləri – nitqin şəxsiləşdirilməsi, danışq dili, dialoqluq, oxucuya müraciət xarakterikdir. Bütün bu elementlər mətnə dinamika və emosionallıq verir, dinləyicini istiqamətləndirir. Mətnlərin söyləyicilər (Məlik dədə, Məhəmməd dədə, Aşıq Qafar, Təməl Aslanov) tərəfindən şifahi anladılması zamanı süjetin dinamizmi xüsusi vasitələr – ifadəli jestlər, mimika, intonasiya, dinləyicilərə xitabla daha da güclənir. Nitqin dinamizminin artması, psixologizmin dərinləşməsi, şəxsiyyətin güclənməsi ənənəvi şifahi epik ənənə üçün tamamilə yeni birbaşlanğıca – hekayənin lirikliyinə gətirib çıxarır. Nağıl və rəvayətlərin, həmçinin dastan kimi böyük epik janrların lirikliyi ilk növbədə ədəbi kontekstin təsiriylə izah olunur. Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin müxtəlif janrlı əsərləri hər şeydən əvvəl şəxsi, mənəvi problemləri ifadə edir və buna görə də onlarda insanın daxili aləminə maraq duyulur. Şəxsiyyətin lirik şəkildə özünüifadəsi süjetin hadisəvi epikliyi, xüsusilə də dəstənə – qısa məhəbbət poemalarının epikliyi aradan qaldırır (Hacılı, 1992: 177-181). Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin janr özünəməxsusluğu onunla müəyyən edilir ki, bu xalqın folklor əsərləri, digər şifahi ənənələrdən fərqli olaraq, bu gün də canlı folklor mühitində, müasir söyləyicilərin yaradıcı repertuarında aktiv fəaliyyət göstərir.

Bir çox mətnlər hələ də tam şəkildə sabitləşməmiş, hələ də canlı inkişaf, yaradıcılıq prosesindədir. Digər tərəfdən isə, klassik kollektiv xalq yaradıcılığına məxsus bəzi ənənəvi əsərlər yenidən işlənir. Belə hallarda söyləyicilər yeni əsər yaratmaqdan çox, ənənəvi motiv və süjetləri yenidən yozurlar, təfsir edirlər. Bu səbəbdən də bu xalqın hər bir müasir şifahi poetik mətni, bir tərəfdən, konkret şərhçinin şəxsi yaradıcılıq məhsuludur, digər tərəfdən, kollektiv şüurun, ənənəvi xalq poetik qavrayışının ifadəsidir. Beləliklə də, bizim qarşımızda, bir qayda olaraq, quruluşunda iki baş-

lanğıc – müasir söyləyicinin şəxsi yaradıcılığı ilə bağlı olan ədəbi başlanğıc və xalqın yaradıcılıq prosesində fəal iştirakına əsaslanan folklor başlanğıcı vardır.

Buna görə də, Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin üslubu olduqca rəngarəng və mürəkkəbdir. Söhbət ədəbiyyat və folklor arasında aralıq yer tutan əsərlərdən getdiyindən, mövcud ümumnəzəri janr təsnifi bu mətnlərin bütün növlərini əhatə etmir. Görünür, özünəməxsus ədəbi folklor hadisəsinin bütün janr zənginliyini vermək üçün tamamilə yeni təsnifə ehtiyac var. Məsələnin bu mərhələsində biz yalnız Ahıska türklərinin şifahi nəsrini ən ümumi janr qruplarına ayıra bilərik: özündə nəsr və nəzm hissələrini birləşdirən dastanlar və dəstənlər, nağıllar, qeyri-nağıl janrları. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, bu janr qruplarının hər biri immanent keyfiyyətləriylə olduğu kimi, yazılı ədəbiyyata olan yaxınlıq səviyyəsi ilə də seçilir. Nağıl və dastanlar daha yeknəsəq və konservativdirlər. Bu əsərlərdə yeni reallıqlara rast gəlinməsinə baxmayaraq, onlar bir qayda olaraq müasir atributika və ədəbi leksikaya, qədim türk epik ənənəsinə xas klassik janr prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulurlar. Nağıllarda bu – şüurlu uydurmaçılıq, obrazların simvolikliyi, səciyyələndirmənin birmənalılığı, xronotopun qapalılığı, süjet hərəkətinin sxematikliyidir. Buna görə də müasir Ahıska türk xalq yaradıcılığında nağıl get-gedə öz ilkin funksiyalarını itirir və aradan çıxır. Bu xalqın nağılları, xüsusilə də son illərdə yaranmış mətnlər, həcmcə kiçik və məzmunca oxşardır. Bu, bütün nağıl növlərinə, xüsusən də Ahıska türk folklorunda geniş yayılmış məişət və macəra-satirik nağıllara xasdır. Nağılların funksional fəallığı əsasən uşaq auditoriyasında izlənilir. Ahıska türklərinin şifahi folklorunun ən qədim və yayılmış növlərindən biri də aşığı yaradıcılığı, xüsusən də xalq sənətinin bu növünün dastan və lirik şeir istiqamətidir. Ahıska-Çıldır diyarı haqlı olaraq özünəməxsus aşığı məktəbinin vətəni sayılır (Hacılı, 1992; Hacılı, 2009; Ozan, 1994; Qasımlı, 1996: 186-191). Burada Şenlik, Dərviş Ələmi, Xəstə Hasan, Səfilı, Raqibi, Əmrəhi, Firaqi, Urbani, Topçu-oğlu, Qəssab Məmməd, Beytal Qasım, Öməri, Murad, Nəcəf, Nəcib, Şövqi, Bayram və b. kimi tanınmış aşığılar yaşayıb yaratmışlar. Bizim folklor ekspedisiyalarımız zamanı (1986-1990-cı illər) maraqlı repertuarı olan aşığılar və söyləyicilərlə (Əhməd Bayraqdarov, Məlik dədə, Kibar dədə, Abdilmöhşün dədə, Səkinə nənə, Əhməd dədə, Ömər dədə, Bayramdədə, Qafur dayı, Nəcihə Əhməd qızı, Həcər Dədəyeva) görüşdük. Biz «Əsli-Kərəm», «Qurbani», «Arzu-Qənbər», «Məhbub-Məhbubə», «İbrahim və Aslan şah», «Lətif şah», «Məhəmməd-Qızxanım» və digər dastanların fraqmentlərini, «Qara Sevdə», «Türkmən gözəli», «Ana dərdi» kimi dəstənləri, bir sıra deyişmələri, səyahətnamələri, vətən ağıtlarını yazıya ala bildik. Bu mətnlər bir qayda olaraq, konservativdirlər və qədim epik ənənələri qoruyub saxlamışlar. Müasirliyin poetikaya və məzmununa təsiri demək olar ki, hiss olunmur. Yeni detallara yalnız mətnin ikinci dərəcəli hissələrində – söyləyicinin dəqiqləşdirmələri və əsərin ifa üsulunda rast gəlmək olar.

Məsələn, Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynovun ifasında Aşığı Şenlik və Sümmanın deyişməsində reçitativ dialoqlar arasında “papiros içmək” üçün fasilələr olur, bu zaman onlar deyişmələrin gərgin intonasiyasından fərqli adınc söhbət edirlər: “Buni deyib də sazları dayatdılar. Başladılar papiros içməyə. Aşığı Şenlik dedi ki, ayə, bunun ögünə qayaları atiyerim, çöp kimi üzümə vuriyer. Bu ögümə düşsə, bəni yengildər, bağliyar. Papirosi içdilər, gənə Aşığı Şenlik ögə düşdi, aldı Aşığı Şenlik” (Hacılı, 1992; 176). Bu əlavə ilə Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə və Za-

navlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlundan topladığım digər vesiyalarda qarşılaşmamışam. Bu kimi epizodların köməyi ilə söyləyici təhkiyəyə əhatəlilik və realist səhihlik, konkretlik verir. Beləliklə, dövrünü bitirmiş konservativ janr olan dastan müasir gerçəkliyi və müasir insan psixologiyasını ifadə edə bilmədiyindən, öz aktuallığını itirir və yerini dinamik və lakonik formalara verir. Söyləyicinin yaradıcı fəallığı artıq iri dastan formalarında deyil, süjetinin əsasında bir epizod, əlamətdar hadisə və qəhrəmanın bu fakta ani reaksiyası duran kiçik nəsr-nəzm əsərlərində (dəstə, dastança), xatirələrdə, səyahətnamələrdə, etnoqrafik mətnlərdə, lətifələrdə özünü büruzə verir (Hacı, 1992: 177-181). Lakin müəyyən hallarda bu dastançalar klassik dastranın qısa variasiyası ola bilər. Məsələn, qısa fabula və lirik şeirdən ibarət «Məhəmməd və Qızxanım» adlı dastançanı «Əsli və Kərəm»in yaradıcı kontaminasiyası, əsas ideyasının yığcam ifadəsi kimi qəbul etmək olar (Hacı, 1992: 176). Qeyd olunduğu kimi, Ahıska türklərinin müasir şifahi nəsrinin əsas janr qruplarından birini də qeyri-nağil nəsr, xüsusən də mifik hekayə və dini əfsanələr (Hacı, 1992: 91-100, 123-124), tarixi rəvayətlər (Hacı, 1992: 13-14, 26, 27, 42-43, 86), etnoqrafik miniatür və məişət süjetləri (Hacı, 1992: 65-83, 100-106), lətifələr (Hacı, 1992: 149-152), atalar sözləri və məsəllər (Hacı, 1992: 108-119) təşkil edir. Bu janrlar nağıllardan gerçəkliyə şüurlu istiqamətlənmə və danışılan hadisənin reallığı ilə seçilir. Söyləyici onları xalqın keçmişini ilə bağlayır və həqiqiliyinə inanır. Buna görə də, belə hekayələr, bir qayda olaraq, real şəxsə, konkret yer və məkana, konkret vaxta aid edilir. Söyləyici tez-tez ona bu hekayələri, xüsusən əfsanə və rəvayətləri danışmış digər insanları nümunə gətirir. Aydın ki, mifoloji hekayələr müasir şifahi sənətin müstəqil janr forması deyil. Müasir mifik hekayələr qədim xalq inanclarını ifadə edərək, amorf və situativliklə seçilir. Müasir mədəniyyət, heç şübhəsiz ki, qədim inanclara öz güclü təsirini göstərmişdir. Ahıska türklərinin müasir ictimai şüurunda miflər tədricən öz ilkin funksiyalarını itirirlər. Bizim topladığımız mifoloji mətnlərdə söyləyicilər süjetdənkənar qeyd və remarkalarda söylənən əhvalat və hekayələrin fantastik xarakter daşdığını, qədim dövrə aidliyini, primitiv inanclarla bağlılığını xüsusi qeyd edirlər. Belə müasirləşmə prosesi iki formada baş verir: mistikləşdirmə və parodiyalaşdırma yolu ilə. Mistik hekayələrdə söylənən qeyri-adi hadisələrin qədim dövrə aidliyi qeyd olunur, bu faktların özləri isə real insanların başlarına gəlmiş qəribə əhvalat şəklində verilir. Digər hallarda isə sirləşdirilmiş hekayələr xurafatı tənqid və ifşa edən lətifələrə çevrilir. Bu baxımdan, çobanın və Xıdır-Əlləzdən səxavətli sovqat gözləyən acgözün başına gələn əhvalat məhz belə ironik münasibətin maraqlı nümunəsi hesab edilə bilər (Hacı, 1992: 97). Ahıska türklərinin sürgün folklorunda mifoloji süjetlərə uyğun mətn növü olaraq, müasir insanın qavrayışını, dünyagörüşünü və məişətini əks etdirən dini əfsanələri göstərə bilər. Dini əfsanələrdə (etimoloji, geneoloji, coğrafi, toponimik və digər əfsanələrdə olduğu kimi) qeyri-adi hadisələr və ideallaşmış şəxslər barədə xüsusi patetik pafosla nəql edilir. Belə ki, əfsanə ideal surətlərin qəhrəmanlığını, cəsarətini, müqəddəsliyini göstərərək, tərbiyəvi və əxlaqi funksiya yerinə yetirir. Bəzən bu məqsədlə mətnə məsəllər və atalar sözləri, başqa mənbələrdən sitatlar daxil edilir. Belə didaktik istiqamət sayəsində əfsanə Ahıska türklərinin müasir həyatında xeyli aktuallaşmışdır: ənənəvi motivlər çox zaman gənclərin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasına xidmət edir, müasirləri tarixi vətənə qayıdış uğrunda mübarizəyə ruhlandırır. Əfsanələrdə övliyələrin, dərvişlərin, ərənlərin, şəhidlərin mü-

qəddəsliyini təsvir edərkən, ahıskalı söyləyicilər onların doğma yurda bağlılığını xüsusilə vurğulayırlar (Hacılı, 1992: 94-95). Yəqin ki, əfsanə və rəvayətlərin sürgün dövründə aktuallaşmasının mühüm amili olaraq məhz bu vətənpərvərlik ruhunu göstərə bilərik. Ənənəvi xüsusiyyətləri qorumuş əfsanələrdən fərqli olaraq, tarixi rəvayətlərin və məişət hekayələrinin janr strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verib. Müasir rəvayətlərdə və məişət hekayələrində adətən idraki əhəmiyyət daşıyan tarixi faktlar haqqında məlumat verilir. Bu janrların poetik strukturunda obyektiv şərh, real mənzərə, dinamik dialoqlar və panoram təsvirlər kimi yeni elementlər ortaya çıxıbdır. Bəzi mətnlər, xüsusilə mərasimlərə, təsərrüfat həyatına, tarixi coğrafiyaya dair hekayətlər eyni zamanda həm ekspressivlik, həm də informativliklə seçilir (Hacılı, 1992: 30-49, 49-60, 65-83). Ona görə də onlara həm bədii-ədəbi, həm də didaktik-idraki funksiyalar səciyyəvidir. Rəvayətlərin poetik ənənəsi çərçivəsində hekayə-olay, hekayə-xatirə, hekayə-nağıl və s. kimi yeni nəsr janrları formalaşır. Ahıska türklərinin müasir yaşam tərzində və mədəniyyətində, o cümlədən ədəbiyyat və folklorunda izlənən yeni bir hadisəni – müasir informativ cəmiyyətə xas qlobal internet şəbəkəsində cərəyan edən prosesləri də ayrıca qeyd etməyi zəruri hesab edirik. Qlobal internet şəbəkəsi bütövlükdə müasir cəmiyyətə, kommunikasiya proseslərinə, mədəniyyətə ciddi təsir etdiyi kimi, Ahıska türklərinin müasir yaşam tərzinə, ünsiyyət formalarına və mədəniyyətinə də dərin təsir etmişdir. İlk növbədə, virtual informasiya məkanı və kommunikasiya vasitələri, sosial şəbəkələr dünyanın müxtəlif qitələrində və ölkələrində yaşayan Ahıska türklərinin ünsiyyətini xeyli asanlaşdırmış, məlumatın operativ ötürülməsinə tamamilə yeni imkanlar yaratmış və deportasiya şəraitində yaşayan xalqın həyatında bütövlükdə müsbət rol oynamışdır. Qlobal şəbəkə Ahıska türklərinin milli mədəniyyətinə, folklor və ədəbiyyatına da təsir etmişdir. Ahıska türklərinin yaşlı və gənc nəsllə məxsus yazarları ədəbi-bədii əsərlərinin, ənənəvi və müasir folklorun, sənət nümunələrinin yayılması üçün müxtəlif sosial şəbəkələrdən fəal istifadə edirlər, qruplar yaradırlar, gündəlik ünsiyyətdə olurlar, müzakirələr aparırlar. Birbaşa ünsiyyət, internetin imkanları Ahıska türklərinin folklor və ədəbiyyatında yeni janr formalarının – qlobal internet məkanında mövcud olan, özündə şəkil, musiqi, rəng, səsi birləşdirən yeni sinkretik mətnlərin, eləcə də şərh, müzakirə, kollektiv yaradıcılıq formalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur (Şəbəkə ədəbiyyatı haqqında bax: Гаджиев, 2019). Bütövlükdə müasir şəbəkə ədəbiyyatının tipologiyasına uyğun olan bu prosesin – Ahıska türklərinin şəbəkə folkloru və ədəbiyyatının ətraflı tədqiq olunmasını, müsbət və mənfi cəhətlərinin araşdırılmasını vacib məsələ hesab edə bilərik. Bu məsələnin daha geniş şəkildə – Ahıska türklərinin qlobal internet məkanında, xüsusən sosial şəbəkələrdə ümumən iştirakının, vətən mücadiləsində, milli kimlik şüurunun qorunmasında virtual ünsiyyətin rolunun, internetdə ünsiyyətin mövzu, məzmun, forma, funksiya və digər cəhətlərinin, müsbət və mənfi tərəflərinin geniş tədqiqi qarşıda duran vacib məsələlərdəndir.

NƏTİCƏ. Fikrimizcə, araşdırılan xüsusiyyətlər Ahıska türklərinin və yəqin ki, başqa xalqların müasir şifahi nəsrinin sinkretikliyi təsbitləşdirmək üçün tədqiqatın hazırkı mərhələsində kifayətdir. Hər şeydən əvvəl, müasir folklor mühitində şifahi ənənə nəinki yaşayır, hətta inkişaf edir, özünəməxsus janr tipologiyasına malik, folklor və ədəbiyyat arasında aralıq estetik hadisə olan mədəniyyət fenomeninə çevrilir. Ahıska türklərinin şifahi nəsr ənənəsinin yazılı ədəbiyyatdan asılılığı, xüsusən də

klassik türk və müasir Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına bağlılığı şübhə doğurmur. Bu xalqın folklor janrları öz şifahi tipologiyası ilə bərabər, xeyli dərəcədə ədəbi xarakter daşıyır ki, bu da şifahi ənənənin və yazılı ədəbiyyatın ikitərəfli əlaqəsini bir daha təsdiqləyir. Bütün bu qanunauyğunluqlar ümumtipoloji səciyyə daşıyır və tarixi poetikanın dialektikasını daha dərinlən anlamağa kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı, A. (1992). Qəribəm bu vətəndə (Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti). Gənclik.
2. Hacı, A. (2009). Ahıska Türkləri: vətən bilgisi. ARTA.
3. Hacı, A. (2011-a). Hatıralarda Ahıska yurdu 1. Bizim Ahıska, Bahar 2011, S. 22, 31-35.
4. Hacı, A. (2011-b). Hatıralarda Ahıska yurdu 2. Bizim Ahıska, Yaz 2011, S. 23, 12-18.
5. Hacı, A. (2014-a). Ahıska türklərinin sürgün folkloru. Mütərcim.
6. Hacı, A. (2014-b). Ahıska türkləri: inanc dünyası. Mütərcim.
7. Hacı, A. (2019). Azərbaycanda yaşan Ahıska Türkləri yazarlar birliyi. Bizim Ahıska, 2019, Bahar Yaz.
8. Hacıyev, V. (1991). Folklorumuzun üfüqləri.
9. Qasımlı, M. (1996). Aşıq sənəti.
10. Piriye, A. ve Piriye, S. (2001). Ata yurdum Ahıska. Mütərcim.
11. Sasiyev, N. (2007). Baba ocağı – ana sığağı [Axısxa türklərinin folkloru]. Mütərcim.
12. Ozan (Kərimli), A. (1994). Çildir aşiq məktəbi haqqında məlumat. Azərbaycan musiqisi.
13. Азбелев, С. Н. (1982). Историзм былин и специфика фольклора.
14. Винер, Н. (1968). Кибернетика, или управление и связь в животном и машине.
15. Гаджиев, А. А. (2019). Русская сетевая литература: контекст, история, типология, поэтика: учебное пособие. Вузовское образование.
16. Гаджили, А. (2007). Ахалцихские турки: история, этнография, фольклор. İrs – Наследие, 2007, №2 (26), 8-19.
17. Леви-Строс, К. (1985). Структурная антропология.

